

Titus Burckhardt, *Fes: İslam Şehri*. Albaraka Yayınları, 2021, 223 s.

Değerlendiren: İbrahim Nacak

Şehir olgusunun günümüz dünyasında ulaştığı noktayı ve ortaya koyduğu manzarayı demografik, ekonomik, siyasal ve mimari boyutlarıyla düşündüğümüzde kendi içinde bir ahenk ve bütünlük taşımadığını gözlemlemekteyiz. “Ekonomik gelişmişliğin” merkeze alındığı bir motivasyon ile şekillenen şehirler, sadece demografik anlamda insan yoğunluğunu (ve çeşitliliğini) değil, fiziksel anlamda bina, yapı, taşıt, yol ve muhtelif araçların niceliksel yoğunluğunu (ve karmaşasını) doğurmuştur. Dünya ölçeğinde kentleşme modeli olarak karşımıza çıkan pek çok örnek, Batı medeniyetinin ulaştığı modern ve küresel kent formunu karşımıza çıkarmaktadır. Bu model, Batı dışı toplumlar açısından bile kanıksanmış ve kaçınılmaz bir gerçeklik olarak tahayyül edilmektedir. Fakat farklı coğrafyalarda, farklı beşerî kaynakların bir miras olarak bugüne ulaştığı örnekler, bu tek tip modelin ötesinde bir zenginliği ihtiva etmektedir. Diğer toplumların kendi tarihsel mirasına başvurarak ortaya koyduğu ve günümüz dünyasında yaşayan bir şehir tasavvuru (tasarımı) ve kültürü inşa etmek mümkündür.

Alman asıllı aristokrat ve sanatkâr bir aileye mensup olan Titus Burckhardt’ın (1908-1984), ilk olarak 1960 yılında yayınlanan *Fes: İslam Şehri* eseri, İslam şehir tasavvurunun imkanını hatırlatan bir birikimi yansıtmaktadır. Titus Burckhardt’ı özel kılan husus, Batılı entelektüel bir aileden gelmesine rağmen, İslam sanatına duyduğu ilgi sebebiyle Fas’a gitmesi ve 1934 yılında Müslüman olmasıdır (İbrahim İzzeddin).

@ Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, ibrahimnacak557@gmail.com

id <https://orcid.org/0000-0002-4836-3981>

© İlmi Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/D0346
insan & toplum, 2023
insanvetoplum.org

Fas'ta bulunduğu sıralarda Arapça öğrenmiş olan Burckhardt, Karaviyyin Medresesi'nde yapılan *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* derslerine katılmıştır. Geleneksel şehir mimarisi, kutsal sanat, tasavvuf, İslam estetiği ve sanatı çalışma alanlarını oluşturmakta ve modern dünya eleştirilerinde Rene Guenon gibi geleneksel ekolü takip etmektedir. Son yıllarda pek çok eseri Türkçe'ye çevrilmiş olsa da başlıcaları *İslam Sanatı: Dil ve Anlam*, *Doğuda Batıda Kutsal Sanat*, *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş*, *Astroloji ve Simya*, *Akılın Aynası*, *Muhyiddin İbn Arabî'nin Mistik Astrolojisi*, *Simya: Sembolizm ve Dünyagörüüşü*'dür. Burckhardt'ın *İspanya'da İslam Kültürü* ve *Fes: İslam Şehri* eserleri ise onun Müslüman Mağrip dünyasına ve Fas kültürüne yönelik ilgisinin ve geleneksel şehirlerin tarihi ve sanatsal yapısını koruma ve ihya etme motivasyonunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.¹

Eserin takdimi, Burckhardt'ın *İslam Sanatı* kitabını tercüme eden Turan Koç Hoca tarafından kaleme alınmıştır. Turan Koç, Burckhardt'ın pek çok eseriyle, İslam'ın başta mekân ve görsel sanat eserlerinde tezahür eden hakikat idrakini ve telakkisini gözler önüne sermeye çalıştığını belirtmiştir. Dolayısıyla geleneksel sanat formlarının fizikötesi ima ve işaretlerini anlamak için ancak geleneksel inanç ve davranışların hâlâ canlı olduğu ortamlarda yaşayan insanlarla temas kurmak gerekmektedir. Burckhardt'ın bunun için seçtiği en uygun yer Fas'tı. Bir şehir olarak Fes (veya Fez) ise Fas'ın kadim büyük şehirlerinden, eski başkentlerinden birisidir. Fes'in coğrafi, tarihi, kültürel özelliklerinden hareketle *bölgede yaşayan farklı etnik-dini topluluklara, mimari ve sanatsal yapılara, tasavvufi ve bilgelik öğretilerini temsil eden şahsiyetlere* odaklanmaktadır.

Fes'i öncelikle beşerî ve tarihsel hikayesi ile ele alan Burckhardt, İbn Haldun'un bedevî-hadari ayırımından yararlanarak (sıklıkla ve doğrudan referanslar vererek), Mağrip coğrafyasına hükmeden toplulukları çölün ve şehrin hikayesiyle bütünleştirerek ele almıştır.² Bu perspektifle bölgenin coğrafi açıdan önemine şöyle dikkat çekmiştir: "Güney İspanya, Kuzey Afrika'nın doğrudan devamıdır ya da Kuzey Fas, İspanya'nın devamıdır" (s.29). Eserde, bölgede yaşayan topluluklar hakkındaki pek çok bilgi İbn Haldun'a dayanmaktadır. Buna göre İslam yayılmadan önce Mağrip'in tamamı neredeyse Berberi halkların yaşadığı yerlerdir. Araplar yedinci yüzyıldan sonra doğudan gelerek, şehirlere yerleştiler. Atlas Dağları bu coğrafyaya ayırt edici bir vasıf kazandırmıştır. Bölgenin batısında Berberi, doğusunda Türk bedeviler; koyun, sığır gibi hayvan yetiştiriciliği ile geçimlerini sağlamışlardır. Berberilerin daimî evleri, bazı

1 Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi (<https://islamansiklopedisi.org.tr/burckhardt-titus>)

2 İbn Haldun, 1354-1363 yılları arasında Fes'te yaşamış ve müderrislik yapmış Arap ilim adamı olması sebebiyle, Burckhardt'ın özellikle yararlandığı bir isimdir.

bölgelerde yumuşak kayalıkların olduğu mağaralardır. Yerlere koyun postu serilir, toprak kaplar bulunur, kadınlar dikişsiz bezleri vücutlarının etrafına sararlar. Arap bedeviler, vahşiliğe düşkündür çünkü bu, tüm otoritelerden bağımsız ve hür olmak anlamına gelir (ss. 32-36). Burckhardt bu betimlemeleri aktarıyor olsa da genel manada insan topluluklarının ideal durumunu sadece yerleşik hayatta, şehirlilikte görmüyor, bedevilik ve şehirlilik arasında bir dengede aramaktadır:

Şehir hakikatte bir kristaldir, sadece mana itibarıyla değil, şekil olarak, zaten ölüme işaret eden tamamlanmışlık ve durağanlık ikili bakış ile de öyledir. Şehir olmemesi ve içten bozulmaması için şehre sürekli Bedevi unsurlar akın etmeli, aynı şekilde Bedeviler de şehirliliğin getirdiği manevi etkiden nasiplerini almalıdırlar. Eğer bu denge bozulursa şehir kültürü kendi içinde kapalı sürdürdüğü zihin dünyasında boğulur veya göçebeler tarafından istila edilir (s. 39).

Burckhardt, Kuzey Afrika'nın İslamlaşma sürecini anlattığı bölümde, Mağrip bölgesinde hanedanlık kurmuş topluluklardan Murabıtlar, Muvahhidler, Meriniler gibi tarihsel örnekliklere yer vermiştir. Murabıtlar, savaşçı göçebelendir ve Arapça "el-Muratibun" yani "Ribat'ın insanları" olarak adlandırılmışlardır. Abdullah bin Yasin isimli bir din aliminin Senegal'de bir adada kurduğu dergâh ve tekke (ribat) bu topluluğun doğduğu yerdir. 11. yüzyılın ikinci yarısında hanedanlık fetihlerle Marakeş'e ulaşmıştır. Marakeş adı tüm "uzak batı" bölgesi için kullanılan "Marokko/Fas" adlandırmasından gelmektedir. Muhavvidler ise 1130 yıllarında kuzeybatı Afrika ve Endülüs'teki ikinci bedevi Berberi dalgası olarak ortaya çıkmıştır. İlahi birliği kabul edenler anlamında "el-Muvahhidun" fikrinin kurucusu İbn Tumert, tevhidin metafizik anlamını, tevhidin çokluk içinde sayı itibarıyla birlik olmadığını, özü itibarıyla birlik olduğunu bildirmiştir. Burckhardt, İbn Tumert'in Berberi dilinde yazmış olduğu bir tevhid risalesini de aktarmaktadır. Fas'ta Atlas Dağları bölgesinde yarı göçebe yaşayan bir topluluk olan Muvahhidler, önce Murabıt imparatorluğunu sonra 1195'te Hristiyan ordusunu yenerek Endülüs'e hâkim olmuşlardır.³ Meriniler ise daha güneyde hiçbir beye bağlı olmayan, para ve sikke tanımayan, "başına buyruk" doğaları sebebiyle ne savaşa ne ittifaka yanaşan, tarım ve ticaret bilmeyen, avcılık, at yetiştiriciliği ve toplayıcılık yapan Berberi bir kabiledir. 1216 yılında Meriniler, zayıflayan Muvahhid Hükümrânlığı'nı yenilgiye uğratmışlardır. Böylece Fes'i imparatorluklarının merkezi yapmışlardır. Şehir kültürünü yok etmeden, ilim ve sanatı destekleyerek Endülüs'teki Hristiyan krallıklara karşı mücadele etmişlerdir (ss. 46-64). Fas'ın siyahi tarihini anlatan bu olaylar, Türkiye'deki sosyal bilimciler açısından İbn Haldun'un tarih

3 Burckhardt, Fes coğrafyasının tarihini ele alırken dönemin İslam âlimlerinden Gazzali, İbn Tufeyl, İbn Rüşd ve İbn Arabi gibi -bir kısmı o bölgede yaşamış- âlimlere referans vermektedir.

perspektifini örneklendirmesi açısından kıymetlidir. Bunun dışında Burckhardt, oryantalist tarihçilerin Haldun eleştirilerine de dikkat çekmiştir:

Müslüman Berberilerin yegâne büyük tarihçi ve sosyoloğu İbn Haldun... [Arap Bedevilerin kendi tarihleri içindeki yıkıcı eylemleri] bu felaketlerin tekrar tekrar yaşanmasına şifa olacak bir ilaç görememiş ve aramamış [olması nedeniyle], bu azap veren muvaffakiyetsizlik ve talihsizliklerin sürekli tekrar etmesi ona tarihin acı veren bir yasası olarak görünür (ss. 71-72).⁴

Fes şehrinin, kuruluş tarihi ile ilgili Burckhardt, Arapça tarih kroniklerinden yararlanmıştı. Hicret'in 192. senesinde (808) II. İdris'in şehir planını çizdirdiği bilgisini ve inşa edilmeye başlandığında şehir ve sakinleri için ettiği duayı paylaşmıştır: “Allah’ım, onu her zaman kitabının okunacağı ve emirlerine uyulacak bir ilim yuvası kıl; sakinlerinin, sen onları koruduğun müddetçe kitaba ve kutsal geleneğe bağlı kalmalarını sağla”. Bazı Müslüman beldelerin kutsallığına ilişkin anlatımlara benzer şekilde, Feslilerde Fes’i kuruluşu itibarıyla mübarek ve bereketli bir şehir olarak görmüşlerdir. Çoğunlukla tepelere inşa edilen diğer Orta Çağ şehirlerinden farklı olarak Fes, Mulay İdris’in türbe ve camisinin olduğu derin bir vadide yer almaktadır. Sokakları, camileri, evleri, bahçeleri ve besleyen zengin bir nehre sahiptir. Batı şehirlerinde olduğu gibi tapınak, mahkeme, katedral, belediye binasının bulunduğu bir meydanı yoktur. Şehir merkezinde büyük camiler ve çevresinde dar sokakları olan çarşıları vardır.⁵ Çarşılarında kumaş, bakır kap, çanak çömlek gibi el sanatları; meyve ve kümes hayvan pazarları; taş, terzi ve eyer ustaların açık atölyeleri; kubbe şeklindeki fırın ve çömlekçileri bulunmaktadır. Tabakhaneleri nehrin sonunda, ikamet edilen muhit şehir merkezinin çevresinde yer alır. Evler sokaklardan ziyade, avlulardan gökyüzüne açılır. Mağrip evinin bu inşa tarzı Burckhardt’a göre Afrika iklimine uygunluktan değil, ailenin İslami görüşüne bir sığınak sağlaması ile ilgilidir (ss. 98-103).⁶

Burckhardt, Fes çarşıları ile ilgili kendi gözlemlerine başvururken, zanaat erbabının mesleğinin icrasındaki (örneğin yarı kör bir tarak ustasının, kemikleri işleyerek tarak

- 4 Henri Terrasse'nin bu eleştirilerine karşılık Burckhardt ise Fas'ın tarihini böyle okumanın, vahiy ve geleneğe bağlı kültürlerde yeri olduğunu belirtir. Çünkü modern medeniyetin geleceğe baktığını, İslam kültürünün kendini manevi kökene odakladığını belirtir. İslam gelecekte insanları değil, Allah'ı görmektedir. Çünkü Allah her şeyin ona döneceği bir varistir.
- 5 Burckhardt, bu çarşıları örneklendirirken, geç antik dönemde “krallığa ait” anlamında kullanılan “kayseriyye” tabirini kullanmaktadır. Her büyük İslam şehirinde bir Kayseriyye (çarşısı) vardır, Fes'te de giysilerin, takıların, ayakkabıların ve değerli malların ticareti için ayrılan bir bölgedir.
- 6 En ihtişamlı dönemini Muvahhidler Dönemi'nde yaşayan Fes'te, 785 cami ve tekke, 42 hamam, 80 su kuyusu, 93 açık hamam, 472 değirmen bulunduğu, tarihçiler tarafından kaydedilmiştir. Ayrıca 89 bin ev, 20 bin depo, yüzlerce konaklama yeri, 9 binin üzerinde dükkân, biri *Kayrevan* diğeri *Endülüs* bölgesinde olmak üzere iki çarşının (kayseriyye) bulunduğu belirtilmiştir (s. 107).

yapma tecrübesine) derinliğine; şehrin çeşmelerinden pazarlara su taşıyan sakalar için karşılık alıp-almamanın çok önemli olmadığına; camilerin önündeki ve köprülerdeki dilencilerin “Allah’ın olanı ver” diye seslendiklerine; sokaklarda yürürken, müezzinin ilk önce yüksek, sona doğru tedricen hafifleyen tondaki uzun nağmeleriyle ezanın yankılandığına şahitlik etmiştir. Burada namaz vakitleri, şafaktan gece vaktine kadar Müslüman’ın tüm gününü düzenlemektedir (ss. 112-118). Şehirli ile göçebeler arasında karşılıklı bir hor görme ve küçümsemeye dikkat çekilmiştir. Örneğin meczuplar, manevi sarhoşlukla kuşatılmış kimseler olarak görülmüştür. Burckhardt, Fes evlerine dair özel manzaralardan bahsetmektedir. Evler, kadınlara özgü alanların (harem) ve misafir ağırlama usullerinin olduğu yerlerdir. Avlu, selamlık, koridorlar, kapılar ve perdeler buna göre tasarlanmıştır. Bir alimin ya da zenginlinin sofrasında marangoz, çiftçi ya da dilenci gibi farklı sınıftan insanları görmek mümkündür. Evlerde ve diğer yapılarda tezyini sanat hem sade hem de çeşitli manaları ihtiva etmektedir. Sık kullanılan mavi ve zümrüt yeşili renkler tazelik ve serinlik hissi vermektedir. Süslemeye özgü dokunuşlar tabii canlıları yansıtmak yerine çizgilerden oluşan, örümcek ağı veya sekiz-on yıldızlı desenleri içermektedir (ss. 132-137). Burckhardt, -bir anlamda batı kökenli bir sanatçı habitusuyla- çeşitli ırk türlerini saptamak üzere birkaç kafa heykeli modellediğinden bahseder. Fakat bunu gören bir zanaatkar, onu kınayarak “...Allah’ı taklit etmek ve onun eserini gülünç mü yapmak istiyorsun” demiştir. Böylelikle Burckhardt, İslam kültüründe sanat anlayışının inceliklerini, gündelik tecrübeler yoluyla da aktarmaktadır.

Mağrip bölgesinde ilmi ve tasavvufi mirasın izleri, kitabın “Miras Bilgi” ve “Altın Zincir” bölümlerinde ortaya konulmuştur. Mağrip tarihinde (İspanya’ya kadar) ilmin seviyesi, Avrupa’yı ve Latin Hristiyanlığını aydınlatmış durumdadır. Bazı Hristiyan bilginlerin, Arap kaynakları ve araştırmaları sebebiyle kendi adlarına konuşmaktan imtina ettikleri vurgulanmıştır. 15. yüzyılın sonlarına işaret eden bazı kaynaklarda, Fes’te fıkıh, hadis, tefsirden gramer, matematik, geometri, mantık, retorik, musiki gibi ilim dallarına kadar birçok farklı alanda hâkim olan âlimlerin mevcut olduğu aktarılmıştır. Burckhardt, bu mirası temsil eden isimlere ve kurumlara yakın zamanlardan örnekler de vermektedir: Derkaviyye Tarikatı’nın halifesi Mulay Ali ve onun hocalık yaptığı Karaviyyin Medresesi bunlardan birisidir.

Son olarak Burckhardt, Fes’in tarihini toplumsal, dini ve kültürel kurumlarıyla aktardıktan sonra, modern dünyanın gelişi ile yaşanan dönüşümü birtakım karşılaştırmalarla ele almıştır. Örneğin Orta Çağ İspanya’sında Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler, siyasi gerginlikler olmadan, barış içinde yaşamışlardır. İslam hukukunda gayrimüslimlere hoşgörülükleri yer alıyordu. Rönesans rasyonalizmi ile birlikte İslam ve Hristiyan dünyası arasında fikri alışverişin kırılması, İspanyol

monarşisinde hoşgörüsüzlüğün ortaya çıkması, Yahudilerin ihtidaya (din değiştirme) maruz kalması, Moriskolar'ın (İspanya'daki Müslümanlar) ülkeden kovulması gibi gelişmeler modern dünyanın işaretlerinden bazılarıydı (s. 208).

Fes: İslam Şehri eseriyle Burckhardt, modern dünya karşısında kadim ve geleneksel kültürel kodlarıyla var olmaya çalışan bir şehri muhtelif yönleriyle ele almıştır. Fas'ın tarihsel hikayesini siyasi hakimiyet anlamında yaşanan dönüşüm üzerinden incelemiştir. Fes'in şehir tarihi ise beşerî, kültürel ve sosyal yapıları ve aktörleriyle birlikte ele alınmıştır. Son olarak bir İslam şehri olarak Fes'in, dini kurumları ve tasavvufi geleneği temsil eden isimlerini kaleme almıştır. Eseri bütün yönleriyle bir şehir tarihi kitabı olarak değerlendirmek mümkün olsa da şehrin cari toplumsal yapısına ve kültürel durumuna yönelik doğrudan tespitlerin nispeten daha az olduğu söylenebilir. Modern dünyanın gelişimiyle birlikte Fes'in hangi düzeyde kadim mirası sürdürdüğü, hangi düzeyde küresel dünyaya eklemlendiği sorusuna daha farklı, zengin ve somut örneklerle cevap vermek mümkündür.